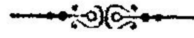
खंडो बल्लाळ चिटणवीस यांची त्रोटक हकीकत

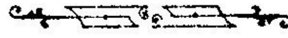
ऐतिहासिक स्फुट लेख.

भाग २ रा.

१. खंडो बल्लाळ चिटणवीस यांची त्रोटक हकीकत.*

" * * * कबजींच्याच कारभारांत बाळाजीबावा यांजवरी राजकारणाविषयीं लिहिण्याचें निमित्त ठेऊन, आवजीबावा वडील पुत्र व बाळाजीबावा यांसीं मारिलें. चिटणिशीच्या लिहिण्याकडे महिमानगडकरी यांचे वडील व अमृतराव मामा यांचे वडील लिहिणार होते असें स्मरतें. त्यांजवळूनच काम घेत होते. आप्पा व आण्णाजी दोघे बंधु. वडील आप्पा, कनिष्ठ आण्णाजी, अठरापंधरा वर्षांच्या वयांत वडिलांस मारिलें तेव्हां असतील. वडिलांची गती जाल्यावर आप्पाजी संभाजी महाराजांजवळच राहिले. अष्टौप्रहर हजर असावें, या चालीनें चालत होते. महाराजांची मर्जी क्रूर. आण्णाजीही परम रागीट. वडिलांस मारिलें; या राजाजवळ आपला परिणाम नाहीं; आर्जव होणार नाहींत; यांचें दर्शन नको, असें ह्मणोनच होते. कांहीं दिवस गेल्यावर आपण येथें राहात नाहीं ह्मणोन कुटुंब घेऊन किंवा सडे, चंदीस कोण गुजर कीं माहाडीक सुबेदार होते, त्यांचा वडिलांचा परम घरोबा, त्यांजकडे गेले. तेव्हां यांची मातुश्री होती कीं नव्हती, वस्ती कोठें होती याचें स्मरण नाहीं. असो.

---

* खंडो बल्लाळांची योग्यता सर्व महाराष्ट्रीयास अवगतच आहे. त्यांच्या आयुष्यांतील मुख्य मुख्य गोष्टीचा ऊहापोह स्थूलमानानें पूर्वीं झालाच आहे. तथापि, त्यांच्या चरित्रलेखनास अवश्य लागणारी बरीच माहिती उपलब्ध नसल्यामुळें इतिहासभक्तांची जिज्ञासा तृप्त होणार नाही. यास्तव, बोरगावदप्तरात त्यांचे संबंधी मिळालेल्या कागदपत्रांचा निदान सारांश 'इतिहाससंग्रहांत' प्रसिद्ध होणें इष्ट होय. प्रस्तुत हकीकत लेखकानें वृद्धापकाळीं केवळ स्मरणाने लिहून ठेविली आहे व तसे त्यानें नमूदही केलें आहे. ही फार लांबलचक असल्यामुळें हिच्यांतील नीरस व विशेष महत्त्वाची नाहींत अशीं वाक्यें ठिकठिकाणीं गाळलीं आहेत. खंडोबांच्या गृहस्थितीचे व स्वभावाचें स्पष्टीकरण हींत चांगलें केलें आहे. थोर पुरुषांच्या चरित्रांवर त्यांच्या खाजगी वर्तनावरून पुष्कळ प्रकाश पडतो, हें सांगावयास नकोच.

१ औरंगजेबाचे पुत्राशीं राजाराम महाराजांच्या हिताची मसलत केल्याचा आरोप बाळाजींवर ठेवण्यांत आला.

आण्णाजी अशा प्रकारें सोडून गेल्यावरी, आप्पा निराश्रित एकटे देवावर भार घालून, मोठ्या धैर्यानें संभाजी महाराजांजवळ राहिले. ते दिनचर्या कशी लोटली असेल ते सांगतां येत नाहीं. मिळेल तें अन्नवस्त्र संपादून, नित्य स्नानभोजन करून, कमरहस्ता एकादा प्यादा हजर राहतो तसें असावें. काळापुढें जावबेल, परंतु त्या समईं राजापुढें जाणें संकट[1]. तशांत दिवस घालविले. राजश्रींची मुख्य मुद्रा पत्रावर व्हावी. ते जनान्याकडील देवडीवर होण्याची चाल. कांहीं दिवस क्रमिल्यानंतर शिक्क्याचीं पत्रें आप्पाचे स्वाधीन करावीं. "जा शिक्के करून आण" ह्मणोन सांगावें, असें घडूं लागलें. याचा बाप व भाऊ आपण मारिले. एक भाऊ यासी सोडून गेला. हा आपणास धरून राहिला. एकनिष्ठ. हेंही राजश्रीच्या ध्यानांत येऊन अन्नवस्त्राचा समाचार घेऊं लागले. कांहीं दिवस असेच गेले. राज्यभार चाललाच होता. ते वेळेस अष्टप्रधान यांची व्यवस्था कोण, काय, हें स्मरणांत नाहीं. प्रमुखता कबजीकडेच, असें स्मरतें.... आपल्या प्रकर्णी राजश्रींनी फिरंग्यांचें[2] प्राबल्य पाहून एकाच मुहूर्तावर गोवें, रेवदंडा, साष्टी, वसई, दमण आदिकरून फिरंग्यांचे ठाण्यांवर फौजा पाठवून हल्ला करून हस्तगत करावयाचा उद्योग केला. कोणत्या ठाण्यांवर कोण सरदार पाठविला, त्याचें स्मरण नाहीं. खांसा आपण गोंव्यावर चालून गेले. स्वारीबरोबर[3] आप्पा पायउतारा कमर बांधून, गळ्यांत पडदळें, तरवार कमरेस, तांब्याचें कलमदान कागद खोंचून पालकीबराबर चालत होते. मार्गीं कोण्ह्या गडचें पत्र आलें, त्याचें उत्तर देणें जरूर. लिहिणार पाहतां जवळ हेच होते. कागद यांचे आंगावर टाकिला. जाब लिहिण्याची आज्ञा केली. खासें कलमदान....

---

१ संभाजी महाराज धुदीत असता येसूबाईंचीही त्याचे पुढे जाण्याची छाती नसे. मग सामान्य जनांस ते काळाहून भेयंकर वाटत असले, तर त्यांत आश्चर्य काय ? २ पोर्च्युगीज लोकांचे. ३ "ते समयी गोव्याचे राजकारण आले. ते सिद्ध करून खासाच फौजबंदी, पायलोक करून समुद्रास भरते न आले तों समय नेमला...तैसेच निघोन जातां वाटेस मदनगडचीं पत्रें बातमीची आली. ते समयी लिहिणार कोणी आहे नाही विचारिलें. तों खंडो बल्लाळ यांणीं, महाराज कृपा करीत तो, पायउतारा स्वारीबरोबर असावे ऐसें व्रत केले होतें. तसेंच पायउतारा पाठीमागे जात होते. तो लोकांनी सांगितलें कीं, खंडोबा चिटणीस धांवत येत आहेत. ते समयी हांक मारविली. तों धांवून येऊन पावले. त्यांस जाब लिहून देणें सांगितलें. तों बसोन लेहून दिल्हे. स्वारी पुढे गेली. पुन्हां धांवून निशाण करून दिल्हें. तों रक्त ओकले. पाहून आस्ताव्यांतून पाणी देववून, खांसा घोडा जिलबीस होता तो देऊन, बसा ह्मणोन सांगितले. गोंव्यानजीक गेलियावर पालखीतून उतरून घोड्यावर स्वार जाले, आणि निकडीनें आटोपावें ह्मणून पोहोंचले. तों त्या अवसरी भरतें प्राप्त झालें."

असेंही स्मरतें. जाब लिहिण्याचे अवकाशांत पालकी दूर गेली. आप्पांनीं धांवून जाऊन पालकी आटोपली. पालकी उभी करून, पत्रावर मुद्रा करून देण्याचे अवकाशांत, आप्पास घेरी येऊन तोंडांतून रक्ताची गुळणी पडली. पाहून खाशा सुरईतील पाणी नेत्रांस लाविलें. प्यावयास दिल्हें. सावध करून, सावध आहेस कीं, विचारून जिलेबींतील घोडा बसावयास देविला. इतकीयांत स्वारी गोंव्याजवळ गेली. मुहूर्ताचा समय कांहीं चुकला. समुद्राचे पाण्याचा वोहट. अशा समयीं हल्ला नेमिला. जाण्यास विलंब जाला. भरतें येऊं लागलें. तशांतच हल्ला केला. अलीकडील चौक्यावर मारामार जाली. फिरंग्यांचें सामान मजबूत होतें. लढाई पडली. खांसा राजश्री घोड्यावर स्वार होऊन लढाई पहातच आहेत. रण चांगलेंच जालें. ते दिवसीं गोंवें घ्यावयाचेंच. परंतु फिरंग्यांचें दैव समुद्रांनीं रक्षिलें. जिनावरून पाणी जाय, तोंवर मारामार करीत, राजश्री-कडील लोक पाण्यांत शिरले. पुढें उपाय न चाले. हल्ला फिरली. या लढाईत आप्पानी शिपाईगिरी राजश्रीसमक्ष मोठ्या धारकरी यांच्याबरोबर—किंबहुना सरस केली. हें[१] पाहून परतोन आल्यावर कृपाळूपणें जवळ बोलावून गळां मिठी घालून, "शाबास, तूं एकनिष्ठ आहेस. तुझा बाप भाऊ आपण मारिले, हें दुःख चित्तांत न आणितां, आपले प्राणाकडे न पाहातां, माझी सेवा केलीस. शाबास!" ह्मणोन खाशां पोषाकापैकीं पोषाक देऊन, माझ्या राज्यांतील चिटणिसीचा रोजगार तुझा वंशपरंपरेनीं तुजला दिला, ह्मणोन बोलून खातरजमा केली. मुक्कामास आल्यानंतर लिहिणार स्वाधीन करून देऊन धंदा चालता केला. वडील मारले गेले, तेव्हां घरदार संपत्ति काय असेल नसेल तें ऐकिल्यांत नाहीं. आप्पांनीं मेहनत करून समुद्रांत बुडालें रत्न काढिलें. या पराक्रमांत भाऊ, चुलते कोणीच जवळ नाहींत. सारे आपआपले जीव जतन करीत फिरत होते. पुढें औरंगजेब पातशाहा दक्षिणेंत येऊन या राज्याची पाठ घेतली. संभाजी महाराज असावध. कबजींनीं हितशत्रुत्व करून राज्य बुडविलें. पातशाहांनीं तमाम किल्ले जागे

१ ते समयीं बहुत संतोष होऊन पोटाशीं धरिलें आणि बोलले जे, "तुझे वडील निरपराधें, लुच्याचे सांगण्यावरून विचार न करिता मारिले असतां, आज चाकरीची शर्त केली! तुझी चिटणिशी महाराजानी वंशपरंपरा करून दिल्ही, निसबतीचे धंदे कारखानिशा, जमेनिशा ते बहाल आहेत. कै. रामदासी महाराज तुमचे वडिलांवर प्रीति विश्वास ठेऊन करीत होते तें पाहिले आहे. त्याहून अधिक तुह्मावर प्रीति, विश्वास ठेवून चालवीन."—**मल्हार रामराव.**

२ बाळाजी आवजी मुत्सद्दी होते. परंतु ते वीर नव्हते. खंडोबांनी दोन तीन प्रसंगीं चांगलीच तरवार गाजविली. "त्याजबरोबर (संभाजी महाराजांबरोबर) खंडो बल्लाळ यांणीं घोडा घालून तरवार मारिली. शिपाईगिरी केली." — **मल्हार रामराव.**

घेतले. विशाळगडाजवळ पाचाड(?) ह्मणोन जागा, तेथें फौजा जाऊन संभाजी महाराजांस धरिलें. त्याच संधींत चार मोठे कारभारी ब्राह्मण व आपले वडील आप्पा यांहीं राजाराम साहेब यांसी काढून चंदीस घेऊन [१]गेले. चंदी संस्थान मोठें. तेथें राजधानी जमली. सर्वांनी सुख फार भोगिलें. घरें दारें संसार करून सुखी होते. आप्पाच्या प्रथम स्त्रीस एक कन्या जाली. ती पोतनिविसांचे घरीं दिल्ही....तिचे पुत्र भगवंतराव हे प्रसिद्धच आहेत. ती स्त्री चंदींतच निवर्तली.... आप्पाजी यांसीं, राजा कर्ण ह्मणोन राजाराम यांचा दासीपुत्र, त्याची दिवाणगिरी होती. आप्पा राजश्रीसमागमें होते. जवळपासच राहिले. निराळेच होते. स्त्रीचा काळ जाल्यावर देशींहून नवरी नेण्याचा प्रयत्न आण्णाजी यांसीं सागून राजश्रींनीं करविला[२]. कामी व काकाई ह्या दोघी नवऱ्या नेल्या. कामीचें लग्न राजांनीं करविलें. काकाईचें लग्न मागून घरींच केले. काकाई वयानें व शरीरानेंही मोठीच होती. यांस संतती चंदीतच आमाबाई....आणखी एक कन्या अगोदर जालीसें वाटतें. या प्रकारें संसार जमला. राजश्रीची कृपा संपादोन होते. देशीं संभाजी राजे यासी, पातशाहानी धरून नेलें, ते भीमातीरी मारूनच टाकिले. शाहूराजे रायगडीहून धरून आणिले. साता वर्षांचें वय. रूप सुंदर पाहून कैदेंत ठेविले. राज्य सारें बुडालें. किल्ले जंजिरे[३] जागे खोरे यवनानीं[४] घेतले. दक्षिण सारी हस्तगत करीत, पातशाहांच्या फौजा कर्नाटक प्रांती जाऊन पोहोंचल्या. त्या समयीं आपले राज्यांतील फौजेचे सरदार संताजी घोरपडे व धनाजी जाधवराव हेच होते. आणखी धणगर मंडळी फार होती. नांवे स्मरणांत नाहींत. या सरदारांनी चंदीपासोन कराड, वाई, पुणें, जुन्नरपावेतों पेंढारी यांच्या वृत्तीप्रमाणें धांवावे; सांपडेल तें लुटावें, खावें. पातशाहाच्या फौजा जागां जागां फिरत होत्या. त्यांच्या गोट्यावर छापे घालावे. घोडे, उंट, तट्टू, बैल कांहीएक बाडांत सांपडेल तें न्यावें. किंबहुना खाशा पातशाहाच्या फौजांवरही चोरीच्या

---

१ चंदीस जातांना खंडो बल्लाळ आदिकरून मुत्सद्दी मंडळीस फार हाल सोसावे लागले. मंडळीवर गुजरलेल्या एका प्रसगाविषयी कॅप्टन डफसाहेब लिहितात:—

"Khandoo Ballal and his companions were taken, as had been foreseen, they were examined, confined and beaten to extort confession, but on their firmly persisting in a preconceited story and denying all knowledge of any fugitive from Maharashtra, they were relesed and finally joined Raja Ram who with the others, had reached Ginjee in saftey."

२ राजाराम महाराज आपल्या सेवकांस फार ममतेनें वागवीत. खंडोबांचे लग्नास शाहू महाराजांनीं पैशाची चांगली मदत केली. ३ पाण्यातील किल्ले. ४ मोंगलानी, तुर्कांनी.

मार्गें धाऊन जाऊन, होगेपणें मराठे जिवंत आहेत असा उपद्रव करून दाखवावा, हें चालतच होतें. चंदी राजधानी बहुत चांगली जाली. आप्पा व आण्णाजी हे जवळ होते....त्या संधींत राजश्रींची कृपा पूर्ण पाहून, आपणांस वतन नाहीं, कोंकण प्रांतीं वतन करून द्यावें, ह्मणोन विनंति केल्यावर, 'राजश्रींनीं दाभोळ प्रांतींची सरदेशमुखी वतन करून दिल्हें. राजपत्रें करून घेतलीं. राजाराम साहेबीं आप्पाच्याच सेवेवर वतन दिल्हें. पत्रांत नांव लिहितां आण्णाजीबावांनीं व चिमणाजीबावा व शामजीबावा असावे ह्मणोन बोलणें घातलें. आप्पा केवळ धर्माची मूर्ति ! यांणीं खरें ह्मटलें असतां राजश्रींनीं वोढिलें. आप्पांनीं विनंति केली जें, "खायास कोण आहे ? देशीं यवनाक्रांत राज्य जालें आहे. स्वामींच्या पुण्यप्रतापें राज्य हस्तगत जाल्यावरील गोष्टी ! ज्याचे दैवीं असेल तो सेवा करील. वतन खाईल. नांवें ल्याहावयाची आज्ञा द्यावी." त्यावरून नांवें पत्रांत लिहिलीं. पत्रें करून घेऊन तशींच ठेविलीं होतीं. पुढें पातशाहाच्या फौजा जाऊन चंदीस वेढा घातला. चंदी बारा वर्षें पावेतों झुंजविली. असद्खान[1] ह्मणोन पातशाही दिवाण मोठा राजकारणी. पातशाहा केवळ निरंकुश. त्यास वर्म असावें ह्मणोन मसलत लांबवीतच होते. दक्षिणेंत मराठ्यांचे राज्यांत पातशाहा बहुत खफीफ (?) जाला. मराठ्यांस वांचवावें हेंच दिवाणाचे चित्तापासोन होतें. वकीलद्वारें इकडील मुत्सद्दी यांनीं राजकारण जतन केलेंच होतें. चंदीच्या प्रसंगीं कामावर पडलें....बारा वर्षें समाप्त होण्याचे संधीस दिवाणांनीं सांगोन पाठविलें कीं, 'दिवस फार जाले. याउपरी किल्ला खाली करून द्या. घेणें प्राप्त आहे.' तेव्हां निरुपाय. प्राण वांचवावे. पुढें हरिसत्ता. देवावर भार ठेऊन चंदी द्यावी, निघोन जावें, असा सिद्धांत केला. त्या समयीं गणोजी[2] किंवा दुसरा कोण शिरका पातशाही फौजेंत चाकर होता. चंदीस मोर्चे लागले होते. त्यांत एक मोर्चा शिरक्याचा होता....राजश्री व त्यांच्या स्त्रिया व मुत्सद्दी व त्यांचे कबिले अगत्याअगत्य नांवनिशीवार लेहून यादी ठरविली. त्याप्रमाणें शिरक्याचे मोर्चावरून मार्ग सांगितला[3]. त्या मार्गें निघोन जाण्याचा निश्चय करून निघाले. चंदी सोडिली. आप्पा व कामी सर्डी होतीं.

---

१ असदखानानें मराठ्यांस फार मदत केली. औरंगजेबाच्या फौजेंतील बरेच सरदारांस त्याचा उत्कर्ष सहन होत नसे. मराठेशाही बुडाल्यास आपलें महत्त्व कमी होईल असेंही त्यास वाटे. २ गणोजी व राणोजी शिर्के यांचे मोर्चे किल्ल्याचे नैर्ऋत्येस होते. — **मल्हार रामराव.** ३ असदखानानें सांगितला.

उभयतां राजश्रीसमागमें निघालीं. आण्णाजी मुत्सद्दीयांत नांव नाहीं, हे राहिले. काकाई लेकुरवाळी, गरोदरही होती. तीस आण्णाजीजवळ ठेविली. याप्रमाणेंच सर्वत्र मंडळीची दशा जाली. राजाराम निघोन देशीं आले....चंदीहून शिरक्याचे मोर्च्यावरून राजश्री सफरीवर निघाले. हा शिरक्यांचा मोठा उपकार. तो फेडावा हे राजश्रींचें मानस. तेव्हां शिरक्यांनीं दाभोळचें वतन चिटणिसास दिल्हें, तें आपणांस द्यावें ह्मणोन आड घातला. राजाराम साहेब बहूत थोर. संकोचांत पडले. नेव्हां आप्पांनीं विनंति केली कीं, आमचें वतन महाराजांचे पाय! शिरक्यांचा उपकार ठेऊं नये. तेव्हां दाभोळच्या वतनांचीं पत्रेंच राजश्रींच्या स्वाधीन केलीं. वतन शिरक्यांस दिल्हें. चेऊल प्रांतींचें वतन यांस करून दिल्हें.

राजाराम देशीं येण्याचे संधीसच....संगत नीट लागली नाहीं.[२] असो. आण्णाजी मागें राहिले. त्यांस काकाई सुद्धां कर्नाटकांत....कैदेंत ठेविलें. तेथील किल्लेदार निपुत्रिक होता. त्यांणी या कुटुबाचें संरक्षण केलें. काकाई गरोदर. यांस पुत्र होईल तो आपण घ्यावा, हे किल्लेदाराच्या स्त्रीचें मानस. दैवानें कन्याच जाली. तें मूल किल्लेदारानें घेऊन आण्णाजीस कुटुंबसुद्धां सोडून दिल्हें. हे देशीं आले. राजश्रींचें दर्शन घेतलें. जवळ होते. स्वारी शिकारीच्या उपयोगांत होते....शाहूराजे धरून नेले. ते वीस वर्षांनी माघारे आले. इतक्या वर्षांत....आईसाहेब यांची कारकीर्द असावी. राजाराम व ताराबाई यांच्या राज्यार्ची वर्षसंख्या चवदा पंधरांची भरती असेल. इतक्या अवधीत औरगजेब पातशाहाचा काल होऊन त्याचा वडील पुत्र समागमें दक्षिणेंत होता....धाकट्यानें पातशाहातीचा बंदोबस्त करण्याचा आक्रम घातला. हें वडील पुत्रास व असदखान दिवाण यांस असहन होऊन, दक्षिणचा बंदोबस्त पुरा करून नाइलाज असें समजून, फौजासुद्धां दिल्लीस जाण्याचा उद्योग करून माघारें चालिले. त्या संधीत ताराबाईची कारकीर्द ....इतक्यांत पाठीमागें किल्ले जागे घ्यावयास आरंभ केला. जागां जागां यवन व रजपूत किल्लेदार ठेविले होते.

---

१ प्रभुरत्नमालेत दाभोळचे वतन शिरक्यास दिल्यावर राजाराम महाराजाची सुटका झाली असे आहे. शिरक्याच्या सनदेवरून या प्रश्नाचा उलगडा होईल. दाभोळचें वतन २५।३० हजाराचें होते, असा उल्लेख मानाजी आग्रे याच्या एका अस्सल पत्रात आढळतो.
२ सगत नीट लागली नाहीं असे लेखकच कबूल करितो. वतनाबद्दलची वगैरे हकीकत पुढील एका लेखात येईल.

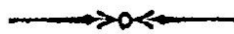
ते स्थळें टाकून जाऊं लागले. मातबर जागे बळेंच घेतले. हीं वर्तमानें मागाहून पातशाहाजाद्यास कळूं लागलीं. तेव्हां दिलीस जाण्याचा वेध मोठा. माघाऱ्या फौजा कोण्ही न जात. तेव्हां दिवाणांनीं कल्पना काढिली जे, "मराठे त्या प्रांतींचे जमीदार आहेत. यांचा निर्मूळ करण्यास गुंतल्यानें आपलें घर रहात नाहीं. दुसरा कोण्ही सरदारही जात नाहीं. चाळीस पन्नास वर्षें दक्षिणेंत येऊन जालीं. सर्व प्रकारें लोक बुडाले. दुराग्रहास पडून फल नाहीं. शाहू राजा सरकारांत बहुत दिवस कैदेंत आहे. पळून गेला नाहीं. निष्ठा धरून राहिला. पातशाही बंद्यांत दाखल जाला आहे. दक्षिणचा जमीदार. यास सर्फराज करावें. सोडून द्यावें. यांणीं ताराबाईस राणी संज्ञा यवन ह्मणत होते. राणीचें पारपत्य करील. किल्ले घेईल. • चाकर ह्मणवील." असें ठराऊन, शाहू राजे यांसी रवाना करते समयीं, पांच चारशें रजपूत व मुसलमान समागमें देऊन माघारें दक्षिणेंत पाठविलें. तेव्हां निरोप घेऊन राजश्री निघाले. खानदेशांत आले, ते समयीं, तोतया रांगडा आहे, शाहू राजा नव्हे, हीं भाषणें चाललींच होतीं. शाहूराजे खानदेशांत आल्यानंतर परसोजी भोंसले....हे मातबर सरदार होते. ह्यांसी राजकारण करून ह्या दोन्ही फौजा अनुकूल करून घेतल्या. चालून जुन्नर प्रांतांत गेले. ते समयीं आण्णाजीस विशाळगडची....होती. खंडेराव दाभाडे हे (ताराऊच्या फौजेंत) प्रमुख होते. आप्पाजींनीं आपलें कुटुंब विशाळगडास[१] पाठवून सडेच जवळ होते. •दाभाडे यांची रवानगी जाली. खेड कडूस या लगत्यांत राजश्री येऊन पोहोंचण्यापूर्वीं फौजा रवाना जाल्या. त्या समयीं ताराबाईजवळ परशरामपंत प्रतिनिधी होते. राजश्रींचा पुण्यप्रताप मोठा. आले, येतात, हें वर्तमान पावल्या दिवसापासोन, जे जे राजाराम ताराबाईनें नेमले त्यांजवर छाया पडली. ....केवळ ताराबाईचेच वाढविले परशरामपंत व कान्होजी आंगरे यांच्या प्रतीचे होते, ते मात्र ताराबाईचा पक्ष बळावून होते....वतनी पत्रें खांदेरीस[१] चिमणाजी बावाजवळच ठेविलीं होतीं. शाहूराजे यांची व ताराबाई यांच्या फौजा दाभाडे वगैरे यांची गांठ भीमातीरींच पडली. फौजेसमागमें सरदार दाभाडे यांचीं सर्वांचीं मनें शाहूराजाकडे ओढलींच होतीं. आमच्या समागमें सरकारचे इतबरीद यावें असें दाभाड्यांचे ह्मणण्यावरून आप्पांस ताराबाईनीं आज्ञा केली. यांणीं विनंति केली कीं, "राजा शाहू हे सर्वत्रांस समजले आहेत. याचा परिणाम पाहून आह्मांस जा ह्मणावें." तेव्हां आईसाहेबीं खातरजमा करून, आग्रहानें

---

१ अलीबागेजवळ आहे.

जावेंच ह्मटल्यावर, तुमच्या फौजांस यश आल्यास चाकर तुमचे; नाहीं तर जे सरदारांची वाट, तेच आमची. हें ध्यानांत असावें ह्मणोन फौजेबराबर गेले. लढाई जाली. फौज मोडली. राजश्रींचा जय जाला. दाभाडे, आप्पा आदिकरून सर्वांनीं राजकारण करून राजश्रींच्या भेटी घेतल्या. आप्पांस चिटणिशीचीं वस्त्रें तेव्हांच दिल्हीं. आणाजी विशाळगड सोडून याच संधींत शाहू महाराजांकडे आले. सातारा घेणें, परशरामपंतांस धरणें, या साऱ्या घालमेली होतच चालल्या. सातारीयावर राजश्रींचा राहण्याचा आरंभ....त्या दिवसांत किल्ल्याचा बंदोबस्त चौकी पाहारीयाची खबरदारी आप्पाजीच करीत होते........बाळाजीपंतांस दिल्लीस फौजा पाठवितेसमईं सारी खटपट आप्पांनींच केली. कर्ता ब्राह्मण. पेशवाईस योग्य पाहून मुख्य प्रधान केलें....आप्पासाहेब यांचा संसार वाढला. प्राप्ति नाहीं. तसेच कोठींत होते. आपला वृद्धापकाळ. वतनपत्रें आंगरे यांचे घरीं. तेवढीं सोडवावीं ह्मणोन चित्तांत आणिलें. त्या दिवसांत कान्होजी आंगरे फार करून राजश्रींच्या ठायीं निष्ठा धरून होते. राजकारण आपले हातीं, कांहींएक निमित्तानें राजश्रींची आज्ञा घेऊन, समागमें तेरा वर्षांचें वय असतां रावसाहेबांस घेऊन आप्पा कुलाब्यास गेले. वर्षभर तेथें राहून मोठ्या खुशामतीनें वतनपत्रें राजाराम यांनीं करून दिल्हीं तीं व त्याप्रमाणें आंग्रे यांचीं पत्रें करून घेऊन सातारीयास आले. वतनाचा अम्मल आंगरे यांनीं चालविला नाहीं. नगदी वस्त्र पात्र या द्वारें आंगरे यांनीं काय समाचार घेतला असेल तो असो. आप्पा सातारीयास आल्यानंतर खंडो गोविंद नांवाचा आपला स्वकीय यासी, न्यायाधिशाकडील परगण्याच्या बाबतीची मामलत, दरम्यान होऊन करून दिल्ही. ते बुडाली. दहा हजार रुपये देणें जालें. त्याच दिवसांत आयुष्य सरलें. आप्पाचा काळ जाहाला."

"यशवंत."

---

१ पुढील बराच मजकूर खाजगी बाबीसंबंधाचा असल्यामुळें तो येथें प्रसिद्ध करण्याची आवश्यकता नाहीं. २ यास प्रत्संतर पुरावा आहे. तो यथावकाश महाराष्ट्रीयांच्या पुढें मांडण्यांत येईल. खंडोबांस कोणच्याही तऱ्हेचें व्यसन नव्हतें. परंतु ते फार उदार असून आश्रितांचे कैवारी होते. यामुळें त्यांची गृहस्थिति चांगलीशी नव्हती. वारंवार सावकारांचे तगादे दाराशीं बसलेले असत. आपली गृहस्थिति सुधारण्याकडे खंडोबांनीं लक्ष पुरविलें नाहीं. किंबहुना या बाबीकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें, ह्मणूनच त्यांस मोठमोठीं राजकारणें साधण्यास अवसर सांपडला.